

8. Antisemitisme in de Brusselse scholen⁹⁸

Mark Elchardus

1. Antisemitisme?

Antimoslimgevoelens worden in verschillende Europese landen frequent bestudeerd. Antisemitisme krijgt veel minder aandacht. Toch wijzen verschillende auteurs, uit verschillende landen en op basis van verschillende soorten gegevens en indicatoren, op een onrustwekkende toename van het antisemitisme. Dat geldt voor Groot-Brittannië (Montefiore, 2004; Windmueller, 2005), Frankrijk (Bensoussan, 2009; Peace, 2009), Oost-Europa (Zuroff, 2005; Marciniak, 2006) en Europa in zijn geheel (Rosenthal, 2003; Gerstenfeld, 2005; Kohut & Wike, 2008). Antisemitisme wordt geregeld onderzocht in de Verenigde Staten, Duitsland en Oostenrijk, minder geregeld in Frankrijk, slechts sporadisch of niet in andere Europese landen (Bergmann, 2008). Over antisemitisme in België (Vlaanderen, Wallonië, Brussel) weten we (bitter) weinig. Er zijn wel de data van de Anti Defamation League, die al een paar keer een zeer beknopt vergelijkend onderzoek liet uitvoeren in verschillende Europese landen, waaronder België (zie tabel 8.1). Daaruit blijkt dat het antisemitisme in België bij of nipt boven het gemiddelde van dat van de onderzochte Europese landen ligt.

Het rapport van 2003 van het Weense Center for Research on Anti-Semitism stelt in zijn overzicht van antisemitische incidenten in de landen van de Europese Unie dat er in België een duidelijke toename van dergelijke incidenten valt waar te nemen (Bergmann & Wetzel, 2003). Tussen 2000 en 2003 waren er inderdaad enkele ernstige voorvallen met geweld op personen, vandalisme op synagogen en handelszaken, bedreigende graffiti en de onvermijdelijke en blijkbaar onstuitbare golf van haatdragende teksten op het internet. De auteurs van het rapport voeren als verklaring aan dat xenofobie in België hoger ligt dan in andere Europese landen. Een vaststelling die werd bevestigd door het recente internationale onderzoek naar burgerschap (De Groof, Franck, Elchardus & Kavadias, 2010), maar die, als ze wordt aangevoerd als een mogelijke verklaring voor antisemitisme, wel veronderstelt dat dit in het verlengde ligt van xenofobie (op die belangrijke these komen we aanstonds terug).

98. Met dank aan Sarah Herbots voor de hulp bij het verwerken van de gegevens.

Tabel 8.1. Gegevens over antisemitisme verzameld in verschillende Europese landen in opdracht van de Anti Defamation League, gegevens van 2002 en 2005, vergelijking tussen België en Europa.

Uitspraak	2002 België % waarschijnlijk lijk waar	2002 Europa % waarschijnlijk lijk waar	2005 België % waarschijnlijk lijk waar	2005 Europa % waarschijnlijk lijk waar
Joden geven om niemand, enkel om zichzelf	25	19		
Joden zijn meer bereid duistere praktijken toe te passen om te krijgen wat ze willen	18	24		
Joden zijn loyaler tegenover Israël dan tegenover dit land	50	45	41	43
Joden hebben te veel macht in de zakenwereld	44	30	33	30

*Het aantal onderzochte Europese landen is in 2002 en 2005 verschillend.

Bron: Anti Defamation League, *European attitudes towards Jews, Israel and the Palestinian-Israeli conflict, June 27, 2002* en *Attitudes towards Jews in twelve European countries, May 2005*.

In het JOP-onderzoek werden drie vormen van negatieve houdingen bevraagd: xenofobie, antimoslimhoudingen en antisemitisme. Heel wat auteurs zijn van oordeel dat antimoslimgevoelens vandaag in Europa het meest verspreid zijn (Allen & Nielsen, 2002; Sheridan, 2006; Bleich, 2009; Sniderman & Hagendoorn, 2007; Verkuyten, Hagendoorn & Masson, 1996; Verkuyten & Zaremba, 2005). Die stelling steunt op een oneigenlijke vergelijking tussen verschillende schalen. De uitspraken waarmee antimoslimgevoelens worden gemeten, zijn immers niet dezelfde als degene waarmee xenofobie in het algemeen worden gemeten. Men dient derhalve heel voorzichtig te zijn met dergelijke vergelijkingen. Toch worden ze frequent gemaakt en daarbij wordt dan steeds vastgesteld dat antimoslimgevoelens meer verspreid zijn dan algemene vormen van etnisch vooroordeel. In het licht van die vaststelling is het wel heel opmerkelijk dat we bij de leerlingen van het Nederlandstalige Brusselse onderwijs nagenoeg geen verschil zien tussen die twee vormen van negatieve gevoelens, maar wel een veel hogere mate van antisemitisme waarnemen. Gemeten aan de hand van somschalen die kunnen variëren van 0 tot 100, blijken xenofobie en antimoslimgevoelens het minst verspreid te zijn, met gemiddelden van respectievelijk 36 (standaardafwijking 17) en 38 (standaardafwijking 22), terwijl antisemitisme het meest verspreid is, met een gemiddelde van 44 (standaardafwijking 28). Ook dat is een reden om de verspreiding van het antisemitisme bij de Brusselse jeugd⁹⁹ nader te bekijken.

99. Met de term 'Brusselse jeugd' verwijzen we naar jongeren die les volgen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze onderzoeksbevolking, zie hoofdstuk 1 'De Brusselse jeugd onderzocht' (Elchardus, Roggemans & Siongers).

2. Antisemitisme en andere vormen van vooroordelen

Er zijn heel wat auteurs die stellen dat men weliswaar de negatieve gevoelens en vooroordelen tegenover verschillende doelwitgroepen, bijvoorbeeld joden, Roma, migranten of asielzoekers, kan onderscheiden, maar dat die toch allemaal sterk samenhangen of, anders gesteld, de uiting zijn van een meer algemene xenofobie of een meer algemeen negatief gevoel ten opzichte van het andere en het vreemde. Zo zijn verschillende auteurs van oordeel dat islamofobie geheel of in grote mate kan worden begrepen als een uiting van een meer algemene xenofobie (Strabac & Listhaug, 2008, p. 288; Billiet & Swyngedouw, 2009; Dekker & van der Noll, 2009; Gonzales, Verkuyten et al., 2008; Stolz, 2005). Zij dragen ook empirische evidentie aan om die stelling te staven. Een aantal auteurs suggereert eenzelfde verband tussen xenofobie of algemene vormen van (etnisch) vooroordeel en antisemitisme (Bergmann & Wetzel, 2003; Bergmann, 2008).

Indien men deze stelling als uitgangspunt neemt, kan men de oorzaken van het antisemitisme opdelen in twee verschillende reeksen, de eerste die in grote mate via een meer algemene xenofobie zou moeten werken omdat ze negatieve gevoelens tegenover het vreemde in het algemeen in de hand werkt, en een tweede die specifiek zou zijn voor antisemitisme. We bespreken die twee nu achtereenvolgens.

2.1 Xenofobie en judeofobie

Over xenofobie, etnocentrisme, etnische vooroordelen, enzovoort bestaat een uitvoerige literatuur (voor een recent overzicht, zie Elchardus, 2009).

Er zijn twee theorieën waarmee we, om verschillende redenen, hier geen rekening zullen houden. Rationele keuzetheorieën verklaren etnocentrisme als een poging om de competitie (voor schaarse en begeerde goederen, zoals jobs, sociale uitkeringen, sociale huisvesting, enzovoort) uit te schakelen via het verspreiden van vooroordelen die tot discriminatie kunnen leiden. Heel wat empirische evidentie pleit tegen deze theorie (Elchardus, 2009). Zij lijkt daarenboven niet zo geschikt om de vooroordelen of negatieve gevoelens van de schoolgaande jongeren te verklaren. Vruchtbaarder zijn de theorieën – misschien is het beter van een controverser te spreken – die zich ontwikkelen rond de zogeheten contacthypothese. De vraag die zich daarbij stelt, is of contact met en kennis van de ander (van de moslim, de immigrant, de asielzoeker, de Roma, enzovoort) etnocentrisme aanzwengelen, dan wel doen afnemen. Voorstanders van de hoger beschreven competitiestelling menen dat contact leidt tot competitie, en daarom tot na-ijver en vooroordeel. Anderen zijn van oordeel dat contact, althans onder bepaalde voorwaarden, kan leiden tot verdraagzaamheid en wederzijdse waardering (Pettigrew, 1998; Henry & Hardin, 2006; Spruyt, 2009). Hoewel boeiend, zal niet met deze theorie worden gewerkt omdat er in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel te weinig joodse leerlingen zijn om de contacthypothese te kunnen toetsen. Men schat het aantal joden in België op 35.000, met de grootste concentratie in Antwerpen (Bergmann & Wetzel, 2003).

Een derde theorie, die we op een zeer genuanceerde wijze zullen hanteren, beroept zich op de persoonlijkheid, met name op de autoritaire persoonlijkheid, om vooroordelen te verklaren (bijvoorbeeld: Lutterman & Middleton, 1970; Scheepers, Felling & Peters, 1990, 1992). De autoritaire persoonlijkheid wordt dan gepeild aan de hand van de F-schaal of autoritarismeschaal. Het gebruik van die schaal werd sterk bekritiseerd (Ray, 1991). In het licht van de uitspraken waaruit de schaal bestaat, dient men zich trouwens de vraag te stellen of etnocentrisme dient te worden beschouwd als een gevolg dan wel als een oorzaak van bijvoorbeeld de roep naar een 'sterke man'. In de gebruikte dataset zitten twee variabelen die autoritarisme meten. De eerste is een verkorte versie van de F-schaal, de andere is een schaal die peilt naar de houding ten opzichte van repressie en is verwant ($r = .3$) aan de autoritarismeschaal en waarschijnlijk beter geschikt om autoritarisme te meten bij jongeren. We zullen deze twee schalen in de modellen opnemen als voor alle andere mogelijke oorzaken is gecontroleerd, om te zien of zij dan nog iets aan de verklaring toevoegen. Als dat het geval is, rest dan nog de vraag of we autoritarisme als oorzaak, dan wel als gevolg moeten beschouwen.

Er zijn twee andere groepen van theorieën die de analyse van antisemitisme zoals gevoerd in dit hoofdstuk, sterk oriënteren. De eerste groep steunt op leerprocessen of socialisatie. Al in het inmiddels klassieke *The Nature of Prejudice* benadrukte Allport (1954) dat etnisch vooroordeel vanuit het gezin, via de vroege opvoeding wordt meegegeven, een verschijnsel dat recent werd onderzocht, bevestigd en genuanceerd door Jessy Siongers (2007, 2009). Het etnocentrisme van de ouders heeft een belangrijke invloed op het etnocentrisme van het kind, maar het is zeker niet de enige socialiserende invloed. Zelfs als we rekening houden met de invloed van het etnocentrisme van de ouders, wordt vastgesteld dat de onderwijsvorm en de mediavorkeur van de jongere eveneens een invloed uitoefenen op het etnocentrisme. Een deel van de totale invloed van de ouders wordt trouwens gerealiseerd omdat (de kenmerken van de) ouders ook een invloed hebben op de soort mediavorkeur die de kinderen ontwikkelen en de onderwijsvorm waarin deze terecht komen. In de dataset waarmee hier wordt gewerkt, beschikken we niet over de houdingen van de ouders. Deze kunnen slechts worden gemeten in onderzoeken waarin zowel de ouders als de kinderen worden geïnterviewd. We kunnen echter wel rekening houden met drie andere socialiserende milieus waarvan in eerder onderzoek al effecten op etnische vooroordelen werden vastgesteld: onderwijs, media en verenigingsleven.

Wat het onderwijs betreft, kunnen de bestudeerde leerlingen worden opgedeeld naar onderwijsvorm (aso, tso en bso; het kso met ongeveer 2% leerlingen over heel Vlaanderen wordt hier bij het aso gevoegd). Eerder onderzoek heeft al dikwijls vastgesteld dat de onderwijsvorm waarin jongeren zich bevinden, een belangrijke invloed uitoefent op hun mate van etnisch vooroordeel (zie verschillende bijdragen in Elchardus & Siongers, 2009). De onderwijsvorm is een complex gegeven. Het is een bundel van invloeden. Daarmee dient rekening te worden gehouden als de invloed ervan wordt beschouwd als een uiting van socialisatie. De effecten van de onderwijsvorm kunnen het gevolg zijn van een uitgebreide reeks processen. Zij kunnen het gevolg zijn van

een verschil in de inhoud van de lessen tussen de onderscheiden onderwijsvormen (Elchardus, Roggemans & Op de Beek, 2009), van verschillen in school- en klasbeleving en participatiepatronen op school (De Groof & Siongers, 2009), van verschillen in de samenstelling van de school (Spruyt, 2009a, 2009b) of de wijze waarop leerlingen binnen een hiërarchische schoolorganisatie identiteiten opbouwen (Elchardus & Siongers, 2007). De gebruikte databank maakt het niet mogelijk de effecten van die verschillende mechanismen te onderscheiden. Wat via het onderscheid van de onderwijsvormen wordt nagegaan, is of het geheel van die mechanismen, waarvan al werd vastgesteld dat ze de mate van etnische vooroordelen beïnvloeden, een effect van de onderwijsvorm op antisemitisme realiseert.

Van de media, en dan met name van de mediavorkeur, werd al herhaaldelijk vastgesteld dat zij een invloed laten gelden op de mate van etnisch vooroordeel (bijvoorbeeld: Elchardus & Siongers, 2009; De Groof & Elchardus, 2009; Spruyt, 2009), een vaststelling die aansluit bij de internationale literatuur die verschillende effecten van verschillende soorten massamedia en mediastijlen onderkent (Bilandzic & Rössler, 2004; Potter & Chang, 1990; Vergeer, Rutten & Scheepers, 1996). Inhoudsanalyse heeft trouwens aangetoond dat de aldus onderscheiden media ook verschillen in wat ze aanbieden. In de periode van 1991 tot 2000 heeft de televisiezender met de meest populaire positie 10% van het primetimenieuws besteed aan misdaad, de zender met de meest elitaire positie 5% (Walgrave & De Swert, 2002). Ons argument is echter niet dat de inhoud doorslaggevend is. We benaderen de mogelijke media-invloed hier, rekening houdend met de mogelijkheid dat de kijker, luisteraar en lezer – de gebruiker – de invloed van de media filteren en mede actief vormgeven aan de invloed die de media op hem of haar uitoefenen. Een nog steeds cruciaal inzicht in de invloed van de media wordt geboden door de zogeheten cultivatiethese (Gerbner, 1969; Gerbner & Gross, 1976; Gerbner, Gross, Morgan & Signorelli, 1994; Signorelli & Morgan, 2001). Deze stelt dat de media hun invloed laten gelden via het ontwikkelen of cultiveren van een interpretatiekader (vergelijk Gamson & Croteau, 1992). De mensen die een welbepaald interpretatiekader hebben ontwikkeld, zullen gevoelig zijn voor bepaalde mediaproducten en minder voor andere en zullen wat ze zien, horen of lezen, ook op een bepaalde manier interpreteren. De interpretatie van de ‘mediatekst’ is dan niet alleen een functie van die tekst, maar ook en evenzeer van de interpretatieve gemeenschap waartoe de mediagebruiker behoort (Fish, 1980, p. 1-17, 97-111, 303-320). Van hedendaagse media wordt beweerd dat zij bij voorkeur naar het problematische kijken (Altheide, 1997). Studies wijzen echter uit dat verschillende soorten media onderling sterk verschillen in hun mate van gefascineerdheid door problemen en de mate van sensatiezucht waarmee zij het nieuws benaderen. Vandaar dat men niet meer, zoals de oorspronkelijke aanhangers van de cultivatiethese, kijkt naar de hoeveelheid televisiekijken op zich, maar naar voorkeuren voor verschillende soorten media (Bilandzic & Rössler, 2004; Potter & Chang, 1990; Vergeer, Rutten & Scheepers, 1996). De rol van de bovenvermelde variatie in mediavorkeur wordt mooi geïllustreerd met de vaststelling dat een dergelijke variatie zelfs een invloed heeft op de schoolloopbaan van de kinderen (Elchardus & Siongers, 2003). Als de media-

invloed wordt beschouwd als een samenspel van media-inhoud en interpretatiekaders waarmee mensen die inhoud benaderen, lijkt het aangewezen hem te meten als mediavorkeur. Mediavorkeur peilt naar de evaluatie van verschillende specifieke media en laat de respondent aldus toe een zelfdefinitie of zelfsituering te geven in termen van het medialandschap. Op die manier krijgt men een benadering van de interpretatieve gemeenschap van mensen die in grotere mate bepaalde media zullen gebruiken en de mediatekst ook op een bepaalde manier zullen gebruiken.

Om de mediavorkeur te meten, werd de respondenten gevraagd hun favoriete tijdschrift, krant, radiozender en televisiezender aan te duiden. Doorgaans wordt op basis van deze vier vragen een schaal geconstrueerd (met principalecomponentenanalyse voor categorische data), waarin zich een tegenstelling aftekent tussen een elitaire versus een populaire mediavorkeur. In dit hoofdstuk construeren we deze schaal slechts op basis van twee vragen (het favoriete tijdschrift en de favoriete televisiezender). We doen dat om het aantal missende gegevens te beperken: de vragen met betrekking tot mediavorkeuren bevonden zich namelijk net in het midden van de vragenlijst, waardoor veel jongeren die niet hebben ingevuld.¹⁰⁰ Om het aantal ontbrekende waarden te beperken, werd ervoor geopteerd de schaal te construeren op basis van twee in plaats van vier vragen. Een hoge score op deze schaal verwijst naar een voorkeur voor populaire media, een lage (negatieve) score op een voorkeur voor elitaire media. Bij de populaire media vinden we VTM, tiener-, tv- en sportbladen, alsook een aantal Frans-talige zenders. In de middenzone bevinden zich onder meer Ketnet, regionale zenders en *Humo*; aan de elitaire kant *Knack*, *Le Vif* en *Canvas*.

Van participatie in het verenigingsleven werd al herhaaldelijk vastgesteld dat het een positieve invloed heeft op democratische burgerschapshoudingen, waaronder verdraagzaamheid. Dat geldt zowel voor de volwassen bevolking (Elchardus, Huyse & Hooghe, 2001; Jacobs, Abts, Phalet & Swyngedouw, 2001; Wollebaek & Selle, 2003; Jennings & Stoker, 2004; Stolle & Rochon, 1998) als voor jongeren, en bij deze laatsten zowel voor participatie binnen als buiten de school (De Groof & Siongers, 2009; De Groof, Elchardus & Stevens, 2001; Quintelier, 2007; Torney-Purta, Lehmann & Schulz, 2001).

In de Brusselse JOP-monitor werd het lidmaatschap van verenigingen bevroegd door aan de respondenten 18 verschillende soorten verenigingen voor te leggen. Voor elk type vereniging werd gevraagd of men er 'nooit lid' van was, 'vroeger lid', 'nu passief lid' of 'nu actief lid'. Enkel de respondenten die op minstens een van deze items antwoordden dat ze er momenteel actief lid van zijn, worden beschouwd als jongeren die sociaal participeren.

De laatste groep van theorieën die hier als leidraad wordt gebruikt, is complex omdat heel verschillende termen worden gebruikt om een reeks gelijkaardige processen te be-

100. Voor meer informatie over de non-respons, zie hoofdstuk 1 'De Brusselse jongeren onderzocht' (Elchardus, Roggemans & Siongers).

schrijven. Laten we als invalshoek een artikel nemen dat Emile Durkheim schreef tijdens en naar aanleiding van de Dreyfus-affaire. De Franse kapitein Alfred Dreyfus, van joodse afkomst, werd door een militaire rechtbank veroordeeld voor spionage. Onterecht, zo zal later blijken. Republikeinse en socialistische groepen vragen een herziening van het proces. Verdedigers van ‘de eer’ van het leger en royalisten willen daar niet van weten. De zaak, die in het totaal van 1894 tot in 1906 aansleept, verdeelt Frankrijk scherp in een conservatief en een progressief kamp. Zij biedt ook een context waarin antisemitisme opstaat. De socioloog Durkheim zal een drietal keren in het debat interveniëren, waarvan één keer, in 1898, om het oploeiende antisemitisme aan te klagen en te analyseren (Durkheim, 1975, p. 252-254; Goldberg, 2008). Durkheim verklaart de opstoot van antisemitisme als een gevolg van de sociale crisis of *malaise*. Deze heeft bij hem in die context twee betekenissen. Ten eerste, de betekenis van anomie, een begrip dat bij Durkheim verwijst naar een zeer sterk geloof in zelfbeschikking en autonomie, een onbekwaamheid of onwil om de beperkingen en conventies te aanvaarden die gepaard gaan met het leven in een samenleving. Anomie in die betekenis kan niet worden gemeten aan de hand van anomieschaal van Srole, die verwijst naar een gevoel van kwetsbaarheid, maar wel met een schaal die aangeeft dat mensen hun eigen regels willen maken (Elchardus & Siongers, 2001): een schaal die meet in welke mate mensen streven naar en geloven in de mogelijkheid van individuele autonomie (zie bijlage voor deze schaal).

In *Antisémitisme et crise sociale* verwijst Durkheim echter nog naar een ander aspect van crisis, een andere bron van *malaise*, namelijk het gevoel dat het slecht gaat met het land. Hij grijpt daar in feite naar de zondeboktheorie. Wanneer mensen het gevoel hebben dat hun land het slecht doet, zoeken ze daarvoor een schuldige: iemand die ze kunnen beladen met alle zonden van Israël en uitdrijven. We beschikken over twee variabelen die een gevoel van collectieve neergang kunnen vatten: de onveiligheidsgevoelens en de toekomstbeelden (zie bijlage voor deze schalen).

Terwijl Durkheim de deterioratie op het collectieve niveau situeert – het gaat om een gepercipieerde deterioratie van de samenleving in haar geheel – verwachten verschillende auteurs een gelijkaardig mechanisme op het niveau van specifieke groepen en individuen. Ook voor een daar ervaren mankement zoekt men een schuldige of zondebok, wat dikwijls uitmondt in stereotypen en vooroordelen ten opzichte van specifieke groepen. Dat mechanisme manifesteert zich onder meer via de gevoelens van relatieve deprivatie (Hyman, 1942; Stouffer et al., 1949; Runciman, 1966; Walker & Pettigrew, 1984). Walker en Pettigrew onderscheiden gevoelens van relatieve deprivatie die betrekking hebben op het individu (‘ik word achtergesteld’) enerzijds en op de groep (‘mensen als ik worden achtergesteld’) anderzijds. Het zijn de laatste die bijdragen tot etnisch vooroordeel. De gevoelens van achterstelling worden met andere woorden verwerkt door groepen in te delen in ‘wij’ en ‘zij’. ‘Zij’ krijgen de schuld van de (relatieve) achterstelling van de eigen groep en ‘zij’ worden dikwijls onder de vreemden gezocht. In de hier gebruikte dataset zit geen maat van de gevoelens van relatieve achterstelling, maar wel verschillende indicatoren die een gevoel van relatieve deprivatie in de hand kunnen werken, zoals het onderwijsniveau van de ouders, de financiële situatie van

het gezin (gemeten aan de hand van een schaal die weergeeft in welke mate het gezin volgens de geïnterviewde leerling kan rondkomen) en of de leerling al heeft gebist.

Verwant aan de deprivatietheorie is de theorie van de kwetsbaarheidsverwerking (Elchardus, 2009; Degroof & Elchardus, 2009). Deze theorie gaat ervan uit dat kwetsbaarheid heel verschillende oorzaken kan hebben (gaande van een zwakke sociaal-economische positie tot chronische ziekte of fysieke handicap) maar dat kwetsbaarheid steeds moet worden verwerkt om zelfrespect te behouden. Een mogelijke verwerkingsstrategie bestaat in het projecteren van de eigen kwetsbaarheid op een externe oorzaak en het zoeken van een schuldige voor die oorzaak. Op die manier kan sociale en andere kwetsbaarheid zich ook vertalen in vooroordeel. Op basis van de theorie van de kwetsbaarheidsverwerking verwacht men eveneens dat het onderwijsniveau van de ouders, de financiële situatie van het gezin en of de leerling al heeft gebist, bijdragen tot etnisch vooroordeel, maar ook dat een negatief zelfbeeld een dergelijk effect heeft.

2.2 De specificiteit van antisemitisme

Alle bovenstaande verklaringen zeggen niet waarom op een bepaald ogenblik of bij sommige groepen het antisemitisme oplaait, en op een ander moment of bij andere groepen antimoslimgevoelens. Zij verklaren met andere woorden niet waarom een bepaalde doelgroep het slachtoffer wordt van de negatieve gevoelens (Goldberg, 2008). Zij verklaren alleen de opkomst van negatieve gevoelens tegenover de ‘vreemde’ en de ‘ander’. Sommige auteurs menen dat probleem te kunnen omzeilen door te stellen dat specifieke vormen van vooroordeel zoals antisemitisme of antimoslimgevoelens volledig worden bepaald door algemene vormen van vooroordeel (zie hierboven). Dat is echter geen plausibele positie omdat de inhoudsanalyse van de kritiek op en de stereotypen van bepaalde groepen heel specifieke verantwoordingsstrategieën van de vooroordelen aan het licht brengen.

Kijken we naar de discursieve strategieën van de islamofobie, dan onderkennen we daarin een reeks duidelijke argumenten waarom moslims bekritiseerd worden: onvoldoende voeling met de waarden van de verlichting, geen erkenning van de gelijkheid van man en vrouw, onvoldoende respect voor de vrijheid van meningsuiting, onverdraagzaamheid (Sniderman & Hagendoorn, 2007; Bilsky, 2009; Fernandez, 2009; Gottschalk & Greenberg, 2008; Ho, 2007). In dat verband wordt ook wel gesproken van een subtiel, of zacht, of symbolisch racisme. Die term is verwarrend en slordig. Het gaat immers niet meer om racisme, maar om een kritiek die steunt op een bepaalde theorie en veralgemening: alle moslims ontkennen de rechten van de vrouw, verwerpen de waarden van de verlichting, enzovoort.

Ook de houdingen ten opzichte van joden zijn onderhevig aan dergelijke verschuivingen van de stereotypen en de achterliggende ‘theorie’. De gangbare stereotypen van het antisemitisme werden al vaak geïdentificeerd. Ik gebruik hier Horowitz als een gids: “... een

verbazende bekwaamheid om te overleven omdat zij een verbazende bekwaamheid hebben in het beheren en manipuleren van de wereldmarkten, een parallelle bekwaamheid om zich geplaatst te zien in posities van grote macht en invloed, en een cultuur die hen van anderen afscheidt – zowel geografisch als cultureel – wat leidt tot kliekjesgedrag en tot een berekende onverschilligheid tegenover de belangen van de ander” (2005, p. 44).

Slim, machtig, in staat de ongrijpbare en voor velen onbegrijpelijke en ogenschijnlijk oncontroleerbare financiële markten te manipuleren, handelend uit eigenbelang. *Homo economicus* eerder dan burger, ongevoelig voor de belangen van de ander, enkel uit op eigenbelang, disloyaal tegenover alle naties, enkel loyaal tegenover het eigen volk, bereid oorlog te stoken, ... Dat is de cluster van vrij stabiele antisemitische stereotypen waarnaar Horowitz verwijst. Een belangrijk en goed bestudeerd aspect daarvan is de associatie van de jood met kapitalisme, internationalisering, winstbejag en utilitair individualisme (Kuntzel, 2005; Bergmann & Erb, 2003; Coleman, 2003; Battini, 2009). Dat beeld houdt uiteraard verband met de grote aanwezigheid van joden in de prekapitalistische financiële economie. Deze vormt ook het uitgangspunt van een van de weinige marxistische analyses van het antisemitisme. Volgens Engels dook antisemitisme op waar het kapitalisme de oudere productievormen al vernielde, maar nog niet volkomen gevestigd was: “... waar het kapitaal nog te zwak is om het geheel van de nationale productie te beheren... waar productie nog ten dele in handen is van boeren, landeigenaars, ambachtsmensen en gelijkaardige overblijfselen van een middeleeuwse klassenstructuur, alleen daar is kapitaal voornamelijk joods en alleen daar vindt men antisemitisme” (Goldberg, 2008, p. 308-309). Interpreteert men dat letterlijk, dan zou antisemitisme vandaag verdwenen moeten zijn. Soepeler opgevat wijst het citaat op de mogelijkheid dat dit oude stereotype antisemitische gevoelens opwekt bij mensen en groepen die menen dat ze het slachtoffer zijn van de ongrijpbare en ook dikwijls onbegrijpelijke werking van de internationale financiële markten. Een gevoel van economische neergang zou in dat geval het antisemitisme kunnen aanzwengelen. De sterke associatie van joden met invloed, duistere kapitalistische en financiële praktijken laat vermoeden dat vooral economische kwetsbaarheid zich in antisemitisme zal vertalen (Bergmann & Erb, 2003, p. 347).

De stereotypen die veroordelen tegen joden uitdrukken, lijken erg verschillend van de stereotypen die veroordelen tegen moslims verwoorden. Deze laatsten worden nogal eens in de hoek van de luie, wat achterlijke, ‘middeleeuwse’ steuntrekkers gesitueerd. Het zogeheten *Stereotype Content Model* (SCM) stelt dat de veroordelen tegenover groepen dikwijls in twee verschillende clusters uit elkaar vallen. Er zijn enerzijds groepen die weinig respect krijgen omdat men ze incompetent acht en anderzijds groepen die gerespecteerd worden, maar met afgunst worden benaderd omdat ze (te) slim en sluw zijn (Lin, Kwan, Cheung & Fiske, 2005). Het lijkt erop dat moslims en joden momenteel die twee posities in het veld van stereotypen bekleden.

Men dient uiteraard rekening te houden met de specifieke vorm van stereotypen, wil men de specificiteit van een vooroordeel kunnen vatten. Daarmee werd rekening ge-

houden bij het ontwerpen van de schaal om antisemitisme te meten. Deze verwijst naar de vermeende invloed, de dominantie, het handelen uit eigenbelang, het gevoel van superioriteit en de bereidheid oorlog te voeren. De vier items samen vormen een zeer goede schaal (met een Cronbach $\alpha = .91$, een gemiddelde van 47 en een standaardafwijking van 28; zie tabel 8.2).¹⁰¹

Tabel 8.2. Ladingen en betrouwbaarheid van de schaal 'antisemitisme' (N = 1223).

	Lading	α
De meeste joden denken dat zij beter zijn dan anderen	.860	.896
Joden zetten aan tot oorlog en geven anderen de schuld ervan	.908	.870
De joden willen alles domineren	.932	.854
Als je met joden zaken doet, moet je extra goed oppassen	.842	.904
Eigenwaarde Verklaarde variantie Cronbach α	3.142 78.55%	.909

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Op basis van deze items werd een somschaal (0-100) geconstrueerd, die verder in dit hoofdstuk zal fungeren als afhankelijke variabele. Tabel 8.3 biedt een overzicht van de antwoordverdeling van de Brusselse jongeren op deze vraag.

Tabel 8.3. Antwoorden op de vraag 'Je hoort de volgende uitspraken wel eens over joden. In welke mate ben jij het eens met deze uitspraken?', bij leerlingen uit de tweede en derde graad van het Brusselse Nederlandstalige onderwijs, in percentages.

Uitspraak	N	Helemaal niet akkoord	Niet akkoord	Tussen beide	Akkoord	Helemaal akkoord
		%	%	%	%	%
De meeste joden denken dat zij beter zijn dan anderen	1249	12.3	30.4	27.4	15.8	14.1
Joden zetten aan tot oorlog en geven anderen de schuld ervan	1249	17.3	26.8	27.4	12.9	15.5
De joden willen alles domineren	1247	16.0	28.6	23.9	15.0	16.4
Als je met joden zaken doet, moet je extra goed oppassen	1248	15.1	25.8	30.4	13.8	14.8

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

101. Schat men de schaal voor moslims en niet-moslims apart, dan stelt men vast dat de ladingen van de vier uitspraken op de geschatte principale componenten nagenoeg identiek zijn. In de volgorde van de tabel voor moslims en niet-moslims respectievelijk: .81 en .82; .87 en .87; .91 en .93; .82 en .87. Dit maakt duidelijk dat de twee groepen zeker kunnen worden vergeleken op basis van deze schaal.

In de populatie van Brusselse jongeren observeren we een relatief hoge graad van antisemitisme: ongeveer 30% van de leerlingen gaat akkoord met de antisemitische vooroordelen, een andere 25 à 30% slechts matig, en zo'n 40 à 45% onderschrijft deze stellingen niet. In een volgende sectie van dit hoofdstuk wordt nagegaan bij welke jongeren deze vooroordelen zich voornamelijk situeren.

In verband met het antisemitisme wordt ook van theologisch vooroordeel gesproken. De *Anti Defamation League* legt in zijn Europese onderzoek de respondenten nog steeds de vraag voor: 'Joden zijn verantwoordelijk voor de dood van Christus' (2005, p. 9). In België is 19% van de ondervraagden het daarmee eens. In Polen, een katholiek land dat bekendstaat voor zijn hoge graad van antisemitisme en de actieve medewerking van een deel van zijn bevolking aan de Holocaust, loopt dat op tot 39%. Die bron van antisemitisme wordt gezocht in de geschiedenis van het christendom. Het middeleeuwse christelijke antisemitisme werd al vaak onderzocht (Katz, 1994; Cohen, 1994; Nizenberg, 2002) evenals de relatie tussen die vorm van judeofobie en het moderne antisemitisme van de Holocaust. De twee kunnen niet aan elkaar worden gelijkgesteld, maar er is wel een duidelijke continuïteit van thema's en stereotypen. Eén verschil is de 'verwetenschappelijking' van het antisemitisme in termen van een raciale theorie (Brustein, 2003), die de theologische verantwoording vervangt. Een dergelijke verschuiving van antijudaïsme naar antisemitisme werd al in de 12de eeuw ingezet (Langmuir, 1990). In de theologische bronnen van het antisemitisme verschijnen de joden als de moordenaars van Christus en als degenen die de christelijke openbaring weigerden. Volgens Rosemary Reuther vormde dat een belangrijke bron van christelijk antisemitisme (1987). Geleidelijk aan ziet men een verschuiving in de verantwoording van antisemitisme, van een meer specifiek theologische naar een meer economische verantwoording, met name naar het thema van de jood als woekeraar en onverbiddelijke najager van materiële welvaart, dat zich later zou vertalen in de jood als superkapitalist, *homo economicus* in plaats van burger.

Terwijl de christelijke, theologische wortels van het antisemitisme duidelijk zijn, en antisemitisme ook nog geregeld wordt vastgesteld bij conservatieve of fundamentalistische christelijke groepen (Pargament et al., 2007), is de historische en theologische band tussen de islam en het antisemitisme minder duidelijk. Cohen bespreekt uitvoerig de stelling dat de joden het in Andalusië beter hadden onder islamitisch dan onder christelijk bewind, nuanceert die stelling, maar bevestigt ze uiteindelijk (1994). De Koran stelt de joden niet voor als de moordenaars van God, de weigeraars van de openbaring, en tilt ook niet zwaar aan woeker. Cohen verdedigt de stelling dat de islam het antisemitisme van het christendom heeft overgenomen.

Het antisemitisme van moslims wordt vandaag ook op rekening van het conflict in het Midden-Oosten geschreven. Die verklaring raakt ook aan het netelige punt van de verhouding tussen antizionisme en antisemitisme en vormt de eigenlijke inzet van het debat over een 'nieuwe judeofobie'. Velen zijn van oordeel dat het mogelijk moet zijn

het zionisme en de staat Israël te bekritisieren zonder te worden beschuldigd van antisemitisme. Een aantal auteurs brengt daartegen in dat antizionisme en antisemitisme weliswaar verschillend zijn, maar toch onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn omdat de antizionistische kritiek steunt op de gangbare stereotypen van het antisemitisme (Mayer, 2007; Gardner, 2007; Gerstenfield, 2005). We hebben geprobeerd een maat van antisemitisme te ontwerpen waarvan de connotaties van de uitspraken niet al te rechtstreeks verwijzen naar het conflict in het Midden-Oosten en het antizionisme. Het is echter niet mogelijk een dergelijke ‘besmetting’ helemaal te voorkomen, precies omdat het discours van het antizionisme zich voedt aan de oudere antisemitische stereotypen, zoals het streven naar dominantie, de betrokkenheid bij een wereldcomplot, het oorlogsstoken, ... Het is dus waarschijnlijk dat de posities die met betrekking tot het conflict in het Midden-Oosten worden ingenomen, via antizionisme tot antisemitisme kunnen leiden en dat dit een gebeurlijk hogere mate van antisemitisme van de moslimjongeren ook ten dele kan verklaren.

Het is echter duidelijk dat dit zeker niet de enige verklaring is die voor de band tussen de islam en het antisemitisme kan worden gegeven. Soms wordt het verband tussen het conflict in het Midden-Oosten, antizionisme en antisemitisme volkomen gerelativeerd of verworpen, door te wijzen op het bestaan van sterke uitingen van moslimantisemitisme (lang) voor er sprake was van zionisme (Kuntzel, 2005). De eigenlijke bron van dat antisemitisme wordt dan in de theologie en bij de religies van het Boek gelegd, zowel bij gelovige christenen als bij de moslims. Daarnaast waren, in de traditionele Rijken, de joodse gemeenschappen ook een gemakkelijke bron van plundering. De Poolse graaf Jean Potocki reisde door Marokko in 1790 en noteerde zakelijk in zijn dagboek: “De Keizer (van Marokko) trok met zijn leger langs Larache en Miquenez waar hij de soldaten van de Ludaya-stam toeliet de joden te plunderen. De jood Bocha, die schatbewaarder van zijn vader was geweest, liet hij in stukken snijden” (Potocki, 2005, p. 48).

Historisch is het verband tussen de religies van het Boek en het antisemitisme duidelijk gedocumenteerd en het steunt op de interpretaties van het Boek waarmee de gelovigen opgroeiden. De vraag is of dergelijke effecten nog steeds bestaan, en of ze ook binnen een meer geseclariseerde godsdienst als het Europese christendom voortleven.

3. De mogelijke verklaringen getoetst

3.1 Theologisch antisemitisme

We vangen de analyse aan met een toets op de relatie tussen levensbeschouwing en antisemitisme. Als een theologische bron van antisemitisme nog steeds actief is, zouden we moeten vaststellen dat gelovige christenen en moslims een hogere graad

van antisemitisme vertonen dan religieuze twijfelaars, ongelovigen en vrijzinnigen. Uit tabel 8.4 blijkt dat dit inderdaad het geval is. De hoogste niveaus van antisemitisme worden gevonden bij de gelovigen, de laagste bij de twijfelaars, de ongelovigen en de vrijzinnigen. Heel opvallend zijn echter de zeer hoge scores van de moslims. De gelovige moslim die zich strikt aan de geloofsregels houdt, heeft een gemiddelde score van 64, een gelovige katholiek die regelmatig naar de kerk gaat een gemiddelde van 44, een vrijzinnige een gemiddelde van 28. Daarbij is het ook opvallend dat de verschillen tussen de strikte en minder strikte moslims heel klein zijn. Deze vaststellingen lijken het bestaan van theologisch antisemitisme te bevestigen, maar brengen ook de uitzonderlijke positie van de moslimjongeren aan het licht. In de verdere analyse zal worden nagegaan of deze levensbeschouwelijke verschillen standhouden als wordt gecontroleerd voor andere mogelijke oorzaken van vooroordeel en antisemitisme.

Tabel 8.4 toont het detail van de levensbeschouwelijke groepen, maar heeft het nadeel dat sommige van die groepen heel klein zijn. In tabel 8.5 worden de levensbeschouwelijke groepen daarom samengevoegd. Het besluit valt daar nog duidelijker uit af te lezen. Moslims en gelovige en praktiserende christenen vertonen hogere graden van antisemitisme dan randgelovigen en twijfelende christenen, groepen die niet verschillen van de vrijzinnigen, de ongelovigen en de niet-gelovigen. Ook uit deze groepering van levensbeschouwelijke groepen blijkt de bijzonder hoge mate van antisemitisme van de moslims.

Tabel 8.4. De mate van antisemitisme (0-100) (gemiddelden en standaardafwijkingen) naar levensbeschouwing.

	Gemiddelde	N	Standaardafwijking
Een gelovige katholiek, en ik ga regelmatig naar de kerk	43.54	29	28.62
Een gelovige katholiek, maar ik ga niet zo vaak naar de kerk	33.75	130	20.76
Een gelovige protestant, en ik ga regelmatig naar de kerk	41.28	16	27.30
Een gelovige protestant, maar ik ga niet zo vaak naar de kerk	18.75	1	/
Iemand die twijfelt, maar ik ben toch min of meer christelijk	33.00	81	20.63
Een gelovige moslim, en ik houd me strikt aan de geloofsregels	64.74	216	27.19
Een gelovige moslim, maar ik houd me niet strikt aan de geloofsregels	63.47	176	24.25
Iemand die twijfelt, maar ik ben toch min of meer moslim	56.67	15	29.36
Vrijzinnig (humanisme, zedenleer, moraal)	27.75	91	17.76
Niet gelovig	32.36	164	23.66
Alles wat met godsdienst te maken heeft, interesseert mij niet	39.97	43	27.35
Andere	43.79	49	24.20
Totaal	46.19	1011	28.24

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Tabel 8.5. Levensbeschouwing en antisemitisme voor vier grote levensbeschouwelijke groepen.

Religie in vier categorieën	Gemiddelde	N	Standaardafwijking
Gelovige + praktiserende christen	38.03	41	24.98
Christelijk, maar randgelovig of twijfelend	31.88	213	20.96
Moslim	62.51	359	27.06
Vrijzinnig, niet-gelovig of ongelovig	30.90	323	22.54
F = 120.593***; df = 3			

*p < .05; **p < .01; ***p < .001

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Het grote verschil in antisemitisme tussen moslims en niet-moslims kan ook in tabel 8.6 op het niveau van de specifieke vragen worden afgelezen. We zien dat de proportie moslims die instemmen met de uitspraken vier tot zeven keer hoger is dan de proportie niet-moslims. Van de niet-moslims kan ongeveer 10% worden beschouwd als antisemit, van de moslims bij de 50%. Bij de niet-moslims zijn de stereotypen van de jood als hautaine en gewiekste, niet al te eerlijke zakenman relatief iets sterker aanwezig, bij de moslims de stereotypen van de oorlogszuchtige, dominerende jood. Maar die relatieve verschillen zijn zeer klein vergeleken met de kloof tussen de mate van antisemitisme bij moslims versus niet-moslims.

Tabel 8.6. Hoeveelheid moslims en niet-moslims die instemmen (akkoord en volledig akkoord) met de antisemitische uitspraken (in percentage).

Uitspraak	N	Niet-moslims	Moslims
De meeste joden denken dat ze beter zijn dan anderen	955	12.9	47.1
Joden zetten aan tot oorlog en geven anderen de schuld ervan	954	7.7	53.7
De joden willen alles domineren	952	10.5	56.8
Als je met joden zaken doet, moet je extra goed oppassen	955	12.9	47.5

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

3.2 Antisemitisme als gevolg van xenofobie

De vaak geformuleerde stelling dat de negatieve gevoelens ten opzichte van bepaalde doelwitgroepen afhangen van een meer algemene vorm van xenofobie, kan niet bij moslimjongeren worden getoetst. Deze voelen zich immers meteen geïsoleerd als een uitspraak betrekking heeft op 'immigranten', 'allochtonen' of 'vreemden'. Bij hen registreren de schalen die werden ontworpen om xenofobie of ethnocentrisme te meten, die gevoelens niet omdat zij zich door die uitspraken niet aangesproken, maar geïsoleerd voelen. De stelling dat antisemitisme afhangt van meer algemene gevoelens

van xenofobie, kan daarom enkel worden getoetst bij mensen die zich ‘inboorling’ of ‘autochtoon’ achten en voor wie de immigrant, de allochtoon, de asielzoeker, de vreemde de ‘ander’ is. Als we de autochtone leerlingen uit het Nederlandstalige Brusselse onderwijs nemen ($N = 349$), zien we dat er een verband bestaat tussen xenofobie en antisemitisme ($r = .31$, $p < .001$). Dat verband is niet heel sterk, en zeker te zwak om bij die groep antisemitisme te beschouwen als enkel maar een specifieke vorm van een meer algemeen vooroordeel. Het is trouwens opvallend dat bij de autochtone jongeren het verband tussen xenofobie en islamofobie veel sterker is ($r = .76$). Dat wijst er al op dat antisemitisme en antimoslimgevoelens binnen de hier beschouwde onderzoeksbevolking zeker niet in dezelfde mate kunnen worden beschouwd als een specifieke uiting van een meer algemene xenofobie. Als we niet naar de autochtone leerlingen, maar enkel naar de moslimjongeren ($N = 530$) kijken, dan zien we een heel zwak, statistisch verwaarloosbaar verband tussen xenofobie en antisemitisme ($r = .10$, $p > .05$). De schaal voor xenofobie werkt duidelijk niet bij hen.

Dat impliceert dat de invloed van xenofobie enkel kan worden onderzocht bij de autochtone leerlingen. We zullen daarom een viervoudige onderzoeksstrategie volgen. We kijken eerst naar de autochtone leerlingen ($N = 349$) van het Nederlandstalige Brusselse onderwijs. Bij hen gaan we na of de verschillende, hoger beschreven algemene verklaringen van vooroordeel ook effectieve verklaringskracht hebben en in welke mate zij, samen met het algemene vooroordeel, het antisemitisme kunnen verklaren. Daarna wordt voor de allochtone niet-moslims ($N = 235$) en daarna voor de moslimjongeren ($N = 530$) onderzocht in welke mate de verschillende verklaringen van vooroordeel (de socialisatiestelling, deprivatie- en kwetsbaarheidsstelling, en de theorie van de autoritaire persoonlijkheid) het antisemitisme verklaren. Daarna worden de bevindingen van de drie vorige analyses gecombineerd in een model voor de gehele onderzoeksbevolking ($N = 1114$). De kernvragen van dat laatste model betreffen de mate waarin de algemene determinanten van vooroordeel (1) het antisemitisme verklaren, (2) het theologische antisemitisme weg kunnen verklaren, en (3) de zeer hoge mate van antisemitisme van de moslimjongeren kunnen verklaren. Kan hun antisemitisme worden toegeschreven aan een gebrek aan sociale participatie, aan mediavorkeur, aan deprivatie en kwetsbaarheid of autoritarisme?

3.3 Toetsen van de hypothesen

Alvorens na te gaan hoe het antisemitisme kan worden verklaard, lijkt het nuttig de bevindingen betreffende het verklaren van algemene vooroordelen of xenofobie kort samen te vatten, zonder de analyses in extenso op te nemen. De uitspraken waarmee xenofobie wordt gemeten, laden uniform hoog op eenzelfde principale component en vormen een somschaal met een hoge Cronbach α (.86), een gemiddelde van 36 en een standaardafwijking van 17 (zie bijlage). Bij de autochtone leerlingen verkla-

ren de variabelen waarmee de verschillende hypothesen worden geoperationaliseerd, niet minder dan 47% van de variatie van die schaal. De mate van xenofobie bij de autochtone jongeren is dus heel sterk sociaal bepaald en wordt in zeer grote mate verklaard door de besproken theorieën. Jongens blijken ook hier, zoals steeds wordt vastgesteld, meer bevooroordeeld dan meisjes. Verder is de xenofobie groter naarmate de jongere zich onveiliger voelt en minder goed in staat was de vragenlijst in te vullen. Verder zien we ook sterke effecten van autoritarisme en een voorkeur voor harde repressie. Of het hier gaat om effecten of oorzaken, wordt in de literatuur betwist. Vast staat in elk geval dat er een sterke samenhang bestaat tussen autoritarisme en xenofobie, los van de vraag wat nu oorzaak en wat gevolg is. De sterkste effecten zijn die van het onveiligheidsgevoel ($\beta = .24$) en een voorkeur voor een harde aanpak van criminaliteit ($\beta = .44$). Bij deze onderzoeksbevolking blijkt xenofobie dus vooral een gevolg van het zich bedreigd voelen. De correlatie tussen xenofobie en islamofobie is heel sterk ($r = .76$), wat suggereert dat vooral de moslims bedreigend worden geacht.

3.3.1 Het antisemitisme van de autochtonen

We zagen al dat het antisemitisme van de autochtonen beperkt is. Zowat 10% van hen neemt antisemitische standpunten in (zie tabel 8.6 voor de houdingen van niet-moslims). De mate van antisemitisme wordt daarenboven veel minder goed verklaard dan de mate van xenofobie of algemeen vooroordeel, namelijk voor 24%, daar waar dezelfde verklarende variabelen 47% van de xenofobe gevoelens konden verklaren (zie tabel 8.7).¹⁰² Het antisemitisme is bij de autochtone bevolking niet alleen weinig verspreid, maar ook minder sterk sociaal gestructureerd dan xenofobie. De sterkste verklaringen vindt men voor het volgen van les in het bso, de onveiligheidsgevoelens en het autonomiestreven; verder is er ook een zwakker, maar significant effect van het zelfbeeld: hoe negatiever dat is, hoe groter de kans op antisemitisme. Zowel de socialisatiecontext (de onderwijsvorm) als gevoelens van malaise en anomie (gemeten aan de hand van het autonomiestreven en het onveiligheidsgevoel), als kwetsbaarheid (gemeten met het zelfbeeld) dragen bij tot de verklaring van het antisemitisme. Wat het geloof betreft, zien we dat de gelovige en praktiserende christenen meer antisemitisch zijn dan de andere levensbeschouwelijke groepen, maar de verschillen, hoewel niet klein, zijn statistisch niet significant.

102. De modellen voor de autochtonen en de moslims worden unilevel geschat omdat de effectieven betrekkelijk klein zijn en de non-respons op een aantal vragen ze verder reduceert als multilevel wordt gewerkt omdat daar geen 'pairwise deletion' (zie Elchardus, Roggemans & Siongers, hoofdstuk 1) mogelijk is. Wel werd nagegaan of de besluiten zouden worden beïnvloed door het al dan niet multilevel werken. Dat bleek niet het geval te zijn omdat de schooleffecten steeds nagenoeg volkomen aan de samenstelling van de schoolbevolking konden worden toegeschreven. Het model voor de hele bevolking in sectie 3.3.4 zal wel multilevel worden geschat.

Tabel 8.7. Antisemitisme voor autochtone leerlingen van de tweede en derde graad in het Nederlandstalige Brusselse onderwijs: bètacoëfficiënten uit de meervoudige regressie (N = 349).

	Model 1 (N = 277-349) β	Model 2 (N = 277-349) β	Model 3 (N = 277-349) β	Model 4 (N = 277-349) β	Model 5 (N = 307-349) β
Geslacht (Ref. cat: meisje)	.245***	.206**	.206**	.198**	.261***
Leeftijd	-.018 (n.s.)	-.017 (n.s.)	-.004 (n.s.)	-.016 (n.s.)	
Onderwijsvorm (Ref. cat: aso)					
Tso	.096 (n.s.)	.073 (n.s.)	.067 (n.s.)	.063 (n.s.)	.097 (n.s.)
Bso	.224***	.216***	.212**	.225***	.231***
Populaire mediavorkeur	-.040 (n.s.)	-.054 (n.s.)	-.061 (n.s.)	-.042 (n.s.)	
Sociale participatie leerling	.013 (n.s.)	.022 (n.s.)	.019 (n.s.)	.008 (n.s.)	
Minstens één ouder hoog opgeleid (Ref. cat: geen ouder hoog opgeleid)	-.058 (n.s.)	-.060 (n.s.)	-.051 (n.s.)	-.045 (n.s.)	
Hoog subjectief inkomen	.004 (n.s.)	-.007 (n.s.)	-.003 (n.s.)	.005 (n.s.)	
Minstens éénmaal gebist (Ref. cat: nooit gebist)	.006 (n.s.)	.000 (n.s.)	-.004 (n.s.)	.017 (n.s.)	
Somschaal zelfbeeld	-.121*	-.102 (n.s.)	-.102 (n.s.)	-.103 (n.s.)	-.126*
Somschaal onveiligheidsgevoel	.253***	.192**	.175*	.162*	.253***
Somschaal autonomie streven	.234***	.223***	.223***	.230***	.239***
Religie (Ref. cat: vrijzinnigen, ongelovigen & ongeïnteresseerden)					
– gelovige en praktiserende christen	.085 (n.s.)	.086 (n.s.)	.089 (n.s.)	.086 (n.s.)	
– christelijk, maar niet praktiserend	-.025 (n.s.)	.031 (n.s.)	-.030 (n.s.)	-.046 (n.s.)	
Somschaal algemeen vooroordeel		.130 (n.s.)	.103 (n.s.)	.116 (n.s.)	
Somschaal autoritarisme			-.045 (n.s.)	-.037 (n.s.)	
Somschaal harde repressie			.088 (n.s.)	.090 (n.s.)	
Wonen in Brussel (Ref. cat: niet wonen in Brussel)				-.018 (n.s.)	
Maximum 10% missings (Ref. cat: meer dan 10% missings)				.102 (n.s.)	
Adjusted R²	.215	.224	.221	.224	.236

*p < .05; **p < .01; ***p < .001; n.s. = niet significant

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Tabel 8.8. Antisemitisme voor niet-islamitische allochtone leerlingen van de tweede en derde graad in het Nederlandstalige Brusselse onderwijs: bèta-coëfficiënten uit de meervoudige regressie (N = 235).

	Model 1 (N = 154-235) β	Model 2 (N = 154-235) β	Model 3 (N = 154-235) β	Model 4 (N = 185-235) β
Geslacht (Ref. cat: meisje)	.134 (n.s.)	.133 (n.s.)	.122 (n.s.)	.146*
Leeftijd	.001 (n.s.)	-.019 (n.s.)	.002 (n.s.)	
Onderwijsvorm (Ref. cat: aso)				
Tso	.094 (n.s.)	.076 (n.s.)	.105 (n.s.)	.126 (n.s.)
Bso	.216*	.196 (n.s.)	.166 (n.s.)	.186**
Populaire mediavorkeur	-.010 (n.s.)	-.064 (n.s.)	-.066 (n.s.)	
Sociale participatie leerling	.051 (n.s.)	.071 (n.s.)	.053 (n.s.)	
Minstens één ouder hoog opgeleid (Ref. cat: geen ouder hoog opgeleid)	.003 (n.s.)	.027 (n.s.)	.074 (n.s.)	
Hoog subjectief inkomen	-.056 (n.s.)	-.067 (n.s.)	-.044 (n.s.)	
Minstens éénmaal gebist (Ref. cat: nooit gebist)	.071 (n.s.)	.048 (n.s.)	.018 (n.s.)	
Somschaal zelfbeeld	-.045 (n.s.)	-.039 (n.s.)	-.053 (n.s.)	
Somschaal onveiligheidsgevoel	-.032 (n.s.)	-.008 (n.s.)	-.040 (n.s.)	
Somschaal autonomiestreven	.109 (n.s.)	.153 (n.s.)	.097 (n.s.)	
Religie (Ref. cat: vrijzinnigen, ongelovigen & ongeïnteresseerden)				
– gelovige en praktiserende christen		.215*	.126 (n.s.)	
– christelijk, maar niet praktiserend		.163 (n.s.)	.083 (n.s.)	
Somschaal autoritarisme			.127 (n.s.)	.164*
Somschaal harde repressie			.069 (n.s.)	
Wonen in Brussel (Ref. cat: niet wonen in Brussel)			.093 (n.s.)	
Maximum 10% missings (Ref. cat: meer dan 10% missings)			-.176 (n.s.)	-.223**
Adjusted R²	-.007	.019	.042	.130

*p < .05; **p < .01; ***p < .001; n.s. = niet significant

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Heel opmerkelijk is dat de mate van algemeen vooroordeel geen effect heeft op het antisemitisme. De al eerder zwakke correlatie ($r = .30$) tussen die twee verschijnselen

dient volkomen op rekening van gemeenschappelijke oorzaken te worden geschreven (vooral dan aan de relatie met geslacht en het onveiligheidsgevoel). Deze vaststelling werpt een nieuw licht op de vaak geformuleerde stelling dat specifieke vormen van vooroordeel een functie zijn van meer algemene vormen van vooroordeel. Dat geldt alvast niet voor het antisemitisme van de hier onderzochte bevolking. Waarschijnlijk is het mentale mechanisme waarmee algemeen vooroordeel of xenofobie wordt vertaald in een negatieve houding tegenover een bepaalde groep ingewikkelder dan wordt vermoed. Misschien moet die groep eerst gepercipieerd worden als de 'vreemde' vooraleer de negatieve gevoelens die in grote mate een gevoel van bedreiging uitdrukken, op die groep worden geprojecteerd. Voor de autochtone jongeren die in Brussel les volgen, is de vreemde de moslim, vandaar de sterke relatie tussen xenofobie en islamofobie. De joden worden blijkbaar minder als vreemde beschouwd, waardoor er geen effect is van xenofobie op antisemitisme. Dat laatste wordt wel, zoals de literatuur voorspelt, in de hand gewerkt door bepaalde socialisatiesettings, door gevoelens van bedreiging en malaise en door het autonomiestreven (het verwerpen van sociale normen en conventies en het ophemelen van de individuele vrijheid), wat we beschouwen als een operationalisering van Durkheims anomiebegrip.

3.3.2 Antisemitisme bij niet-islamitische allochtone leerlingen

De niet-islamitische allochtonen zijn veelal (in driekwart van de gevallen) jongeren met een dubbele nationaliteit. Naast de Belgische hebben zij dikwijls de Spaanse, Italiaanse, Franse of Oost-Europese nationaliteit. Het antisemitisme van deze allochtone niet-moslims wordt minder goed verklaard dan dat van de autochtone leerlingen, namelijk voor 13% in plaats van 24% (zie tabel 8.8). Ook bij deze groep blijken de jongens meer antisemitisch dan de meisjes, is het antisemitisme hoger onder de leerlingen van het bso en is er een verband tussen autoritarisme en antisemitisme. Verder valt hier ook op dat de mate waarin de leerlingen de vragenlijst wisten in te vullen – wat kan worden beschouwd als een indicator van taalvaardigheid – een vrij sterk effect heeft op het antisemitisme. De leerlingen met maximaal 10% missende antwoorden scoren gemiddeld 10 punten lager op de schaal dan de leerlingen met meer dan 10% missende antwoorden. We komen in het besluit nog op deze vaststelling terug.

3.3.3 Antisemitisme bij moslims

Terwijl de verklarende variabelen nagenoeg een kwart van de variatie van het antisemitisme van de autochtone leerlingen verklaren, verklaren zij bitter weinig, slechts 5%, van de variatie van het antisemitisme van de moslimleerlingen (zie tabel 8.10). Vooral eer die analyses te interpreteren, gingen we na of bij de moslimjongeren de gebruikte variabelen wel voldoende variatie vertonen (zie tabel 8.9).

We zien dat op indicatoren van sociaal-culturele en sociaal-economische participatie (onderwijsvorm, evaluatie gezinsinkomen, opleiding ouders, schoolachterstand,

participatie verenigingsleven, mediavorkeur) de moslims het steeds minder tot veel minder goed doen dan de autochtonen, terwijl de niet-islamitische allochtonen een tussenpositie bekleden, maar toch dichter bij de autochtonen aanleunen. Het zelfbeeld en het autonomiestreven zijn iets hoger bij de moslimjongeren, het onveiligheidsgevoel is iets lager. Het gaat echter om kleine verschillen. Opvallend, maar niet verrassend, is ook dat de moslimjongeren bijna allemaal, voor 89%, in Brussel, in een van de 19 gemeenten wonen, terwijl van de autochtone leerlingen in het Brusselse Nederlandstalige onderwijs slechts 38% binnen de 19 gemeenten woont. Er is bij de moslims alsook bij de niet-islamitische allochtonen echter evenveel, soms zelfs meer variatie in de kenmerken dan onder de autochtonen.

Tabel 8.9. Centrale tendens en verdeling van de gebruikte verklarende variabelen voor autochtonen, moslims en allochtone niet-moslims in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel.

Variabelen	Autochtonen (N = 349)		Moslims (N = 530)		Allochtone niet-moslims (N = 235)	
	Percentage of gemid- delde	Standaard- afwijking	Percentage of gemid- delde	Standaard- afwijking	Percentage of gemid- delde	Standaard- afwijking
Aso en kso	78%		61%		68%	
Mediavorkeur (elitair is negatief)	-.29	1.1	.29	.69	-.02	.99
Actief lid vereniging	69%		39%		62%	
Minstens 1 ouder hoger onderwijs	76%		38%		70%	
Evaluatie inkomen (vijfpuntenschaal)	4.7	1.0	4.3	1.1	4.4	1.2
Nooit gebist	73%		47%		57%	
Zelfbeeld	72.4	15.4	76.0	17.2	73.9	14.6
Onveiligheidsgevoel	56.3	16.4	53.8	20.2	54.0	17.5
Autonomiestreven	38.1	16.3	40.3	19.7	38.6	15.9
Wonen in Brussel	38%		89%		60%	

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Uit tabel 8.10 blijkt dat ook bij de moslimjongeren de jongens sterkere antisemitische gevoelens hebben dan de meisjes, hoewel het verschil minder groot is dan bij de autochtonen. Verder worden die gevoelens ook aangezwengeld door het onveiligheidsgevoel en is er bij de moslimjongeren, in tegenstelling tot de autochtone jongeren, een effect van de mediavorkeur. Moslimjongeren met een meer populaire mediavorkeur zijn meer antisemiet. Het is niet meteen duidelijk waarom dat zo is. De vraag waarmee de mediavorkeur werd gemeten, werd ontwikkeld voor België met zowel Nederlandstalige als Franstalige media. Bij het ontwikkelen van die vraag werd geen rekening gehouden met de Arabische en andere buitenlandse zenders die allochtone

jongeren en moslimjongeren via de kabel of satelliet kunnen bekijken. Het is mogelijk dat de moslimjongeren die op die schaal blijf geven van een populaire mediavorkeur, ook meer kijken en luisteren naar Arabische zenders, waarvan in een aantal gevallen al werd vastgesteld dat zij antisemitische haatboodschappen uitzenden (bijvoorbeeld: Al-Manar, de satellietzender van Hezbollah, inmiddels verboden in Frankrijk, of de Iraanse satellietzender Sahar TV1). De invloed van dergelijke zenders biedt mogelijk een verklaring voor het bij moslimjongeren vastgestelde effect van de mediavorkeur op het antisemitisme. Het vaststellen van dat effect maakt het wenselijk de rol van het mediagebruik van de moslimjongeren nader te onderzoeken.

Tabel 8.10. Antisemitisme voor islamitische leerlingen van de tweede en derde graad in het Nederlands-talige Brusselse onderwijs: bètacoëfficiënten uit de meervoudige regressie (N = 530).

	Model 1 (N = 359-530) β	Model 2 (N = 359-530) β	Model 3 (N = 359-530) β	Model 4 (N = 359-530) β
Geslacht (Ref. cat: meisje)	.150*	.139*	.139*	.154*
Leeftijd	-.059 (n.s.)	-.058 (n.s.)	-.055 (n.s.)	
Onderwijsvorm (Ref. cat: aso)				
Tso	.035 (n.s.)	.029 (n.s.)	0.30 (n.s.)	
Bso	.030 (n.s.)	.015 (n.s.)	.015 (n.s.)	
Populaire mediavorkeur	.114 (n.s.)	.119 (n.s.)	.118 (n.s.)	.133*
Sociale participatie leerling	-.064 (n.s.)	-.070 (n.s.)	-.071 (n.s.)	
Minstens één ouder hoog opgeleid (Ref. cat: geen ouder hoog opgeleid)	.061 (n.s.)	.056 (n.s.)	.061 (n.s.)	
Hoog subjectief inkomen	-.089 (n.s.)	-.092 (n.s.)	-.088 (n.s.)	
Minstens éénmaal gebist (Ref. cat: nooit gebist)	.120 (n.s.)	.117 (n.s.)	.115 (n.s.)	.108 (n.s.)
Somschaal zelfbeeld	-.025 (n.s.)	-.030 (n.s.)	-.026 (n.s.)	
Somschaal onveiligheidsgevoel	.146*	.116 (n.s.)	.121 (n.s.)	.157**
Somschaal autonomiestreven	.071 (n.s.)	.055 (n.s.)	.055 (n.s.)	
Somschaal autoritarisme		.079 (n.s.)	.083(n.s.)	
Somschaal harde repressie		.038 (n.s.)	.037 (n.s.)	
Wonen in Brussel (Ref. cat: niet wonen in Brussel)			.053 (n.s.)	
Maximum 10% missings (Ref. cat: meer dan 10% missings)			-.007 (n.s.)	
Adjusted R²	.041	.042	.037	.049

*p < .05; **p < .01; ***p < .001; n.s. = niet significant

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

Tabel 8.11. Multivariate analyse van antisemitisme voor leerlingen van de tweede en derde graad in 25 scholen van het Nederlandstalige Brusselse onderwijs (N: MIN. = 711; MAX. = 1216).

	0-model (N = 1216)	Model 1 (N = 712)	Model 2 (N = 711)	Model 3 (N = 711)	Model 3 Bèta's
Intercept	47.423***	22.863***	23.932***	23.737***	
Level 1 – Individuele kenmerken					
Religie in 4 categorieën (Ref. cat: vrijzinnigen, ongelovigen & ongeïnteresseerden)					
– gelovige en praktiserende christen		13.243***	10.356**	11.724**	0.087**
– christelijk, maar niet praktiserend		2.705 (n.s.)	1.063 (n.s.)	1.020 (n.s.)	0.015 (n.s.)
– moslim		29.581***	28.991***	28.385***	0.499***
Geslacht (Ref. cat: meisje)		8.792***	9.259***	9.416***	0.167***
Factorschaal onveiligheidsgevoel		3.012***	3.307***	3.470***	0.122***
INTERACTIETERMEN					
Autochtoon*factoreschaal zelfbeeld		-1.688 (n.s.)	-1.699 (n.s.)		
Autochtoon*factoreschaal autonomiestreven		4.957***	5.056***	5.436***	0.103***
Autochtoon*tso		6.159*	6.108*	6.570*	0.039*
Autochtoon*bso		15.476**	16.017**	16.649**	0.086**
Moslim*populaire media-voorkeur		4.995**	4.930**	4.499*	0.067*
Allochtoon niet-moslim*tso			5.826 (n.s.)	6.109 (n.s.)	0.035 (n.s.)
Allochtoon niet-moslim*bso			15.928***	17.954***	0.093***
Allochtoon niet-moslim*factoreschaal autoritarisme			2.384 (n.s.)		
Allochtoon niet-moslim*maximum 10% missings			-5.873*	-6.627**	-0.066**
Level 2 – Schoolkenmerken					
Percentage moslims op school		.091*	.077 (n.s.)	.081*	0.074*
Variantie leerling	688.744	493.832	483.983	489.026	
Variantie school	122.919	10.503	7.238	4.030	
Totale variantie	811.663	504.335	491.221	493.056	
Intraschoolcorrelatie	0.151	0.021	0.015	0.008	
Totaal verklaarde variantie		0.379	0.395	0.393	
Verklaarde variantie level 1		0.283	0.297	0.290	
Verklaarde variantie level 2		0.915	0.941	0.967	

*p < .05; **p < .01; ***p < .001; n.s. = niet significant

Bron: JOP-monitor Brussel (2010).

3.3.4 Antisemitisme in de Brusselse scholen

De hele bevolking waarop de analyse in deze sectie betrekking heeft, omvat naast de autochtonen en de moslims ook de allochtone niet-moslims. De vorige analyses werden uitgevoerd voor drie afzonderlijke groepen: de autochtonen, omdat de schaal voor xenofobie enkel bij hen werkt, en verder de moslims en niet-islamitische allochtonen, die werden onderscheiden omdat de levensbeschouwelijke variabele een heel sterke invloed had op het antisemitisme. In de analyses die nu volgen, worden de drie groepen samen beschouwd. Op die manier kan de levensbeschouwelijke variabele weer worden ingebracht. Verder worden de variabelen in het model gebracht die bij de drie eerder onderscheiden groepen een effect bleken te hebben (geslacht en het onveiligheidsgevoel). Daarnaast worden per eerder onderscheiden groep en via interactietermen die variabelen ingevoerd die voor de betrokken groep een significant effect bleken te hebben. Voor de autochtonen zijn dat het zelfbeeld, het autonomiestreven en het in het tso of bso zitten; voor de niet-islamitische allochtonen zijn dat het in het tso of bso zitten, de mate waarin de vragenlijst werd ingevuld en het autoritarisme; voor de moslimjongeren is dat de mediavorkeur.

Het model in tabel 8.11 werd multilevel geschat, waardoor het aantal leerlingen waarop het betrekking heeft, kleiner wordt. Hetzelfde model werd ook unilevel geschat, met het paarsgewijs berekenen van de parameters (wat toelaat een groter aantal leerlingen in de analyse te betrekken). Tussen de twee analysewijzen waren nagenoeg geen verschillen en zeker geen verschillen die de interpretatie betreffen. Daarom wordt het meer volledige multilevelmodel hier gepresenteerd dat het ook mogelijk maakt iets te zeggen over schooleffecten.¹⁰³ Dit model wordt geïnterpreteerd in het besluit.

4. Besluit

Aanvankelijk, in het 0-model (zie tabel 8.11), lijken de schooleffecten belangrijk ($\rho = .15$). Volgens dat model verklaren verschillen tussen de scholen zowat 15% van de variatie in het antisemitisme van de leerlingen van de Nederlandstalige Brusselse scholen. Dat schijnbare schooleffect dient echter nagenoeg volkomen te worden toegeschreven aan de instroom of de samenstelling van de leerlingenbevolking en de aangeboden onderwijsvorm. Houdt men daarmee rekening (zie modellen 1 en 2 in tabel 8.11), dan verdwijnt het schooleffect nagenoeg volkomen (ρ wordt .02 en kleiner). In die modellen wordt ook rekening gehouden met de concentratie van moslimleerlingen

103. Alle verklarende variabelen werden stapsgewijs aan het model toegevoegd. We presenteren evenwel uitsluitend de modellen die relevant zijn voor de bespreking.

in de school. Deze varieert voor de beschouwde scholen van 3 tot 100% (met een gemiddelde van 42%). Nadat rekening werd gehouden met de individuele leerlingenkenmerken, heeft de mate van concentratie van moslimleerlingen nog een bijkomend nipt significant, maar zeer bescheiden effect. De individuele leerlingenkenmerken en de concentratie van moslimleerlingen samen verklaren in het eindmodel 97% van de variatie die aanvankelijk op schoolniveau werd vastgesteld. Dat betekent dat er in Brussel geen scholen zijn die door hun aanpak het antisemitisme remmen of stimuleren en dat de mate van antisemitisme dat in die scholen wordt waargenomen, volkomen op rekening van de instroom en de onderwijsvorm kan worden geschreven. Er vallen, met andere woorden, geen 'good' of 'bad practices' waar te nemen in die scholen. Wat het antisemitisme van hun leerlingen betreft, zijn de Brusselse scholen de speelbal van hun instroom en van de onderwijsvorm die ze aanbieden.

Ongeacht de groep (moslims, niet-islamitische allochtonen, autochtonen) blijken jongens meer antisemitisch dan meisjes. De wetenschappelijke literatuur maakt duidelijk dat dit genderverschil voor alle vormen van vooroordelen geldt. In ons eindmodel scoren, controlerend voor alle andere variabelen in het model, meisjes gemiddeld 9 punten lager op de schaal dan jongens.

Verder zien we ook dat in de drie onderscheiden groepen het antisemitisme hoger is als het onveiligheidsgevoel hoger is. Vooroordeel, ook antisemitisme, is ten dele een reactie op een gevoel van bedreiging. In het geval van antimoslimgevoelens of islamofobie ligt dat voor de hand omdat moslims geassocieerd worden met criminaliteit (De Groof & Elchardus, 2009; Elchardus, 2009). Het is heel onwaarschijnlijk dat een dergelijke associatie ook wordt gemaakt in het geval van de joden. Het effect van het onveiligheidsgevoel op het antisemitisme lijkt dan ook te wijzen op een zeer algemeen mechanisme dat gevoelens van kwetsbaarheid en bedreiging vertaalt in negatieve gevoelens ten opzichte van groepen die maar enigszins vreemd kunnen worden geacht.

Bij de autochtone leerlingen is het antisemitisme groter als zij les volgen in het tso of het bso. Bij de leerlingen in het bso ligt, gecontroleerd voor de andere variabelen in het model, het antisemitisme gemiddeld 17 punten (.6 standaardafwijking) hoger dan bij de leerlingen in het aso. Zoals hoger vermeld, heeft het onderzoek al heel wat mechanismen aan het licht gebracht dat dergelijke verschillen tussen de onderwijsvormen kan verklaren. We nemen trouwens eenzelfde effect, van nagenoeg dezelfde grootte, waar bij de niet-islamitische allochtone leerlingen.

Bij de autochtone leerlingen is het antisemitisme ook hoger naarmate het geloof in de mogelijkheid van het streven naar persoonlijke autonomie sterker aanwezig is. We menen dat dit dient te worden verklaard op basis van de anomietheorie van Durkheim.¹⁰⁴

104. De kans op een hoge mate van autonomiestreven is doorgaans groter bij niet-gelovigen en levensbeschouwelijk onverschilligen, vandaar dat men soms tegengestelde effecten vindt van enerzijds gestrengheid in het geloof, anderzijds autonomiestreven. Dat sluit natuurlijk niet uit dat zowel gelovigen als mensen met een hoge mate van autonomiestreven een hogere mate van antisemitisme kunnen vertonen, maar wel voor heel verschillende redenen.

Het verwerpen van gezag, van conventies, van beperkingen op het eigen voelen, denken en doen, vergroot ook de kans dat afwijkende, afgekeurde houdingen worden gecultiveerd. Houdingen die weliswaar afwijkend zijn van wat door personen in gezagsposities wordt voorgehouden als juist en goed, maar die niet noodzakelijk afwijkend zijn van wat in de eigen groep, onder invloed van de omstandigheden en de interacties binnen die groep, als te verwachten kan gelden. De autonomie die het gevolg is van anomie, kan gemakkelijk de vorm aannemen van een voor de eigen groep zeer conventionele manier van denken. We zien dat effect niet bij de allochtone niet-islamitische leerlingen. Het is mogelijk dat dit erop wijst dat zij niet dezelfde gezagsfiguren hebben als de autochtonen, niet dezelfde opvattingen over wat als correct denken van hen wordt verwacht. Die mogelijkheid kan met de beschikbare gegevens niet worden getoetst.

Bij de niet-islamitische allochtone leerlingen is het antisemitisme hoger naarmate de taalvaardigheid (de mate waarin men de vragenlijst wist in te vullen) lager ligt. Ook voor dat effect is het niet meteen duidelijk hoe het kan worden verklaard en waarom het enkel voorkomt bij de allochtone niet-islamitische leerlingen. Het is niet uitgesloten dat dit te maken heeft met de specifieke origine van die leerlingen. Antisemitisme vertoont grotere verschillen tussen landen en is over het algemeen hoger in Oost-Europese landen. Of deze verklaring opgaat, kan spijtig genoeg ook niet worden getoetst aan de hand van de beschikbare data. Bij de moslimleerlingen heeft enkel de zendervoorkeur een bijkomend effect.

Heel belangrijk voor het verklaren van het antisemitisme is de levensbeschouwing. Antisemitisme ligt merkkelijk hoger bij gelovigen, zowel bij de gelovige en praktiserende christenen als bij de moslims. Controlerend voor de andere variabelen in het model scoren de eersten gemiddeld 12 punten (of .4 standaardafwijking) hoger op de schaal dan vrijzinnigen en ongelovigen, de moslims niet minder dan 28 punten (of een volle standaardafwijking). Theologisch antisemitisme speelt dus nog wel degelijk een rol. Toch blijft, ook als men daarmee rekening houdt, het opvallende verschil (ongeveer 16 punten op de schaal of een equivalent van .6 standaardafwijking) tussen de gelovige christenen en de moslims bestaan. De mate van antisemitisme van die laatsten wordt ook beïnvloed door het onveiligheidsgevoel en de mediavorkeur, maar is toch merkkelijk minder sterk sociaal bepaald dan bij de niet-moslims. Bij die laatsten spelen de socialisatieomgeving, het anomie-autonomiestreven en de malaise een belangrijkere rol. Het antisemitisme van de moslims wordt in mindere mate bepaald door kwetsbaarheid. Het lijkt sterker verbonden met het moslim-zijn op zich. Het is waarschijnlijk dat het in de hand wordt gewerkt door het theologische antisemitisme, maar ook door de internationale context, het conflict in het Midden-Oosten, alsook door het feit dat veel moslimjongeren vertoeven in een omgeving van families, vrienden en media waar antisemitisme niet wordt afgeremd en misschien wel aangemoedigd. Deze vorm van vooroordeel is zeer sterk verspreid onder de moslimjongeren in onze scholen. In het kader van de vorming van democratische burgers verdient het daarom bijzondere aandacht.

Bibliografie

- Allen, C., & Nielsen, J. (2002). *Islamophobia in the EU after 11 September 2001*. Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.
- Altheide, D.L. (1997). The news media, the problem frame, and the production of fear. *The Sociological Quarterly*, 38(4), 647-668.
- Anti Defamation League. (2002). *European attitudes toward Jews, Israel and the Palestinian-Israeli conflict*. Anti Defamation League.
- Anti Defamation League. (2005). *Attitudes toward Jews in twelve European countries*. [URL]: http://www.adl.org/anti_semitism/european_attitudes_may_2005.pdf.
- Battini, M. (2009) The birth of an anti-Jewish anti-capitalism. *Constellation*, 16(4), 615-633.
- Bensoussan, G. (2009). *Antisemitism in French schools: Turmoil of a republic, Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism*. SISCA.
- Bergmann, W. (2008). Anti-semitic attitudes in Europe: A comparative perspective. *Journal of Social Issues*, 64(2), 343-362.
- Bergmann, W., & Erb, R. (2003). *Anti-semitism in the late nineties. Germans or foreigners? Attitudes towards ethnic minorities in post-unification Germany*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bergmann, W., & Wetzel, J. (2003). *Manifestations of anti-semitism in the European Union. First semester 2002. Synthesis report*. EUMC (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia).
- Bilandzic, H., & Rössler, P. (2004). Life according to television. Implications of genre-specific cultivation effects: The gratification/cultivation mode. *Communications*, 29, 295-326.
- Billiet, J., & Swyngedouw, M. (2009). *Etnische minderheden en de Vlaamse kiezers. Een analyse op basis van de postelektorale verkiezingsonderzoeken*. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- Bilsky, L. (2009). Muslim headscarves in France and army uniforms in Israel: A comparative study of citizenship as mask. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 287-311.
- Bleich, E. (2009). Where do Muslims stand on ethno-racial hierarchies in Britain and France? Evidence from public opinion surveys, 1988-2008. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 379-400.
- Brustein, W.I. (2003). *Roots of hate: Anti-semitism in Europe before the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, M. (1994). *Under crescent and cross. The Jews in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, M. (2008). Anti-semitism and the left that doesn't learn. *Dissent*, 55(1), 47-51.
- Coleman, W. (2003). Anti-semitism in anti-economics. *History of Political Economy*, 35(4), 759-777.
- De Groof, S., & Elchardus, M. (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 79-98). Tiel: LannooCampus.
- De Groof, S., Elchardus, M., et al. (2001). *Leerlingenparticipatie in het secundair onderwijs tussen theorie en praktijk*. Brussel: Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- De Groof, S., Franck, E., Elchardus, M., & Kavadias, D. (2010). *Burgerschap bij 14-jarigen. Vlaanderen in internationaal perspectief*. Vlaams eindrapport van de International Civic and Citizenship Education Study. Brussel: TOR-onderzoeksgroep, TOR2010/27.
- De Groof, S., & Siongers, J. (2009). Dragen open scholen bij tot open jongeren? De relatie tussen participatie op school en etnocentrisme onderzocht. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 193-210). Tiel: LannooCampus.

- Dekker, H., & van der Noll, Y. (2009). *Islamophobia and its origins. A study among Dutch youth*. Paper gepresenteerd op de IMISCOE cross-clusters theory conference 'Interethnic relations: Multidisciplinary approaches'.
- Durkheim, E. (1975). *Textes 2. Religion, morale, anomie*. Paris: Edition de Minuit.
- Elchardus, M. (2009). Hoe worden vooroordelen over vreemden verklaard? Uitgangspunten en probleemstelling. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme* (pp. 15-38). Tiel: LannooCampus.
- Elchardus, M. (2009). Etnisch vooroordeel als verwerkte kwetsbaarheid. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme* (pp. 61-78). Tiel: LannooCampus.
- Elchardus, M., Huyse, L., & Hooghe, M. (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., Roggemans, L., & Op de Beeck, S. (2009). Burgerschapsvorming en ethnocentrisme. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme* (pp. 177-192). Tiel: LannooCampus.
- Elchardus, M., & Siongers, J. (2001). The malaise of limitlessness: An empirical study of the relation between detraditionalization, meaningfulness and malaise. *Ethical Perspectives*, 8(3), 179-201.
- Elchardus, M., & Siongers, J. (2003). Racisme, een kwestie van smaak? Een onderzoek bij jongeren uit het 4de en het 6de jaar secundair onderwijs in Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 50(3), 259-284.
- Elchardus, M., & Siongers, J. (2007). Ethnocentrism, taste and symbolic boundaries. *Poetics*, 35, 215-238.
- Elchardus, M., & Siongers, J. (2009). *Vreemden. Naar een cultuursociologische verklaring van ethnocentrisme*. Leuven: LannooCampus.
- Fernandez, S. (2009). The crusade over the bodies of women. *Patterns of Prejudice*, 43(3-4), 269-286.
- Fish, S. (1980). *Is there a text in this class?* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gamson, W.A., & Croteau, D. (1992). Media images and the social construction of reality. *Annual Review of Sociology*, 18, 373-393.
- Gardner, M. (2007). 'Old' and 'new': Contemporary British antisemitism. *Engage*, 5.
- Gerbner, G. (1969). Toward 'cultural indicators': The analysis of mass mediated public message systems. *Educational Technology, Research and Development*, 17(2), 137-148.
- Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication* 26(2), 172-199.
- Gerbner, G., Gross, L., et al. (1994). Growing up with television: The cultivation perspective. In J. Bryant & D. Zillmann (red.), *Media effects. Advances in theory and research*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gerstenfeld, M. (2005). The deep roots of anti-semitism in European society. *Jewish Political Studies Review*, 17(1-2), 3-46.
- Goldberg, C.A. (2008). Introduction to Emile Durkheim's 'anti-semitism and social crisis'. *Sociological Theory*, 26(4), 299-321.
- Gonzalez, K.V., Verkuyten, M., et al. (2008). Prejudice towards Muslims in The Netherlands: Testing integrated threat theory. *British Journal of Social Psychology*, 47(4), 667-685.
- Gottschalk, P., & Greenberg, G. (2008). *Islamophobia: Making Muslims the enemy*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
- Henry, P.J., & Hardin, C.D. (2006). The context hypothesis revisited. Status bias in the reduction of implicit prejudice in the United States and Lebanon. *Psychological Science*, 17(10), 862-868.
- Ho, C. (2007). Muslim women's new defenders: Women's rights, nationalism and islamophobia in contemporary Australia. *Women's Study International Forum*, 30(4), 290-298.

- Horowitz, B. (2004). Review: [untitled]. *Russian Review*, 63(2), 357-358.
- Horowitz, I.L. (2005). New trends and old hatreds. *Society*, 43(1), 44-50.
- Hyman, H.H. (1942). The psychology of status. *Archives of Psychology*.
- Jacobs, D., Abts, K., et al. (2001). *Verklaringen voor etnocentrisme. De rol van sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie. Een verkenning*. In Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001* (pp. 99-132). Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Jennings, M.K., & Stoker, L. (2004). Social trust and civic engagement across time and generations. *Acta Politica*, 39, 342-379.
- Katz, S.T. (1994). *The Holocaust in historical context*. Oxford: Oxford University Press.
- Kohut, A., & Wike, R. (2008). Xenophobia on the continent. *The National Interest*, Nov-Dec 2008.
- Kuntzel, M. (2005). The roots of delusion. *Telos*, (132), 182-187.
- Langmuir, G.I. (1990). *History, religion and anti-semitism*. Berkeley: University of California Press.
- Lin, M., Kwan, V.S., et al. (2005). Stereotype content model explains prejudice for an envied outgroup: Scale of anti-Asian American stereotypes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 34-47.
- Lutterman, K.G., & Middleton, R. (1970). Authoritarianism, anomia, and prejudice. *Social Forces*, 48(4), 485-492.
- Marciniak, K. (2006). New Europe: Eyes wide shut. *Social Identities*, 12(5), 615-633.
- Mayer, N. (2007). Transformations in French anti-semitism. *International Journal of Conflict and Violence*, 1(1), 51-60.
- Montefiore, S.S. (2004). A dangerous time to be a Jew (Cover story). *New Statesman Ltd.*, 133, 29-31.
- Nizenberg, D. (2002). Conversion, sex, and segregation. Jews and Christians in Medieval Spain. *The American Historical Review*, 107(4), 1065-1093.
- Pargament, K.I., Trevino, K., Mohoney, A., & Silberman, I. (2007) They killed the Lord: The perception of Jews as desecrators of Christianity as a predictor of anti-semitism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(2), 143-158.
- Peace, T. (2009). Un antisemitisme nouveau? The debate about a 'new antisemitism' in France. *Patterns of Prejudice*, 43(2), 103-121.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.
- Potter, J.W., & Chang, C.I. (1990). Television exposure measures and the cultivation hypothesis. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 34, 313-333.
- Potocki, J. (2005). *La cour du Maroc*. Paris: Magellan.
- Quintelier, E. (2007). *European citizenship and ethnic tolerance among adolescents. Results of a representative survey among 16 year-olds*. Paper gepresenteerd op de ESA Mid-way Conference 'Youth, Globalization and Migration. Local Diversity in Transition'. Smolenice (Slovak Republic).
- Ray, J.J. (1991). Authoritarianism is a dodo: Comment on Scheepers, Felling and Peters. *European Sociological Review*, 7(1), 73-75.
- Reuther, R.R. (1987). Theological roots of anti-semitism. The persistent question. Sociological perspectives on social contexts of modern anti-semitism. H. Fein. Berlin: De Gruyter, 23-45.
- Rosenthal, J. (2003). Anti-semitism and ethnicity in Europe. *Policy Review*, October & November(121), 17-38.
- Runciman, W.R. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Scheepers, P., Felling, A., et al. (1990). Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested. *European Sociological Review*, 6(1), 15-29.

- Scheepers, P., Felling, A., et al. (1992). Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: Upgrade of a classic theory and an empirical test. *Politics and the Individual*, 2, 29-42.
- Sheridan, L.P. (2006). Islamophobia pre- and post-September 11th, 2001. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(3), 317-336.
- Signorielli, N., & Morgan, M. (2001). Television and the family: The cultivation perspective. In J. Bryant & A. Bryant, *Television and the American family* (2nd edition). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Siongers, J. (2007). *Van generatie op generatie. Een cultuursociologische benadering van de gelijkenissen in houdingen en smaken tussen ouders en hun adolescente kinderen*. Proefschrift ingediend met het oog op het behalen van de graad van Doctor in de sociale wetenschappen: sociologie. Brussel: Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- Siongers, J. (2009). Het van geen vreemde hebben. De intergenerationele overdracht van etnocentrisme. Vreemden. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 117-138). Tiel: LannooCampus.
- Sniderman, P.M., & Hagendoorn, L. (2007). *When ways of life collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Spruyt, B. (2009a). Geleerd door ervaring: over de gevolgen van ongelijkheid in het onderwijslandschap voor etnische vooroordelen. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 211-232). Tiel: LannooCampus.
- Spruyt, B. (2009b). Och, 't is maar tv... over de (complexe) relatie tussen etnische vooroordelen en tv-gebruik. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 233-254). Tiel: LannooCampus.
- Stolle, D., & Rochon, R.T. (1998). Are all associations alike? Membership diversity, associational type, and the creation of social capital. *American Behavioral Scientist*, 42, 47-65.
- Stolz, J. (2005). Explaining islamophobia: A test of four theories based on the case of a Swiss city. *Swiss Journal of Sociology*, 31(3), 547-566.
- Stouffer, S.A. et al. (1949). *The American soldier*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Strabac, Z., & Listhaug, O. (2008). Anti-Muslim prejudice in Europe: A multilevel analysis of survey data from 30 countries. *Social Science Research*, 37(1), 268-286.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., et al. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and participation at age fourteen*. Amsterdam: IEA.
- Vergeer, M., Rutten, P., et al. (1996). Cultivatietheorie in een veranderd medialandschap. Overzicht van eerdere studies en een toetsing voor een middelgrote stad. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 24(2), 120-151.
- Verkuyten, M., Hagendoorn, L., et al. (1996). The ethnic hierarchy among minority and majority youth in the Netherlands. *Journal of Applied Social Psychology*, 26(12), 1104-1118.
- Verkuyten, M., & Zaremba, K. (2005). Interethnic relations in a changing political context. *Social Psychology Quarterly*, 68(4), 375-386.
- Walgrave, S., & De Swert, K. (2002). Does news content matter? The contribution of the news media in the making of the issues of the Vlaams Blok. *Ethical Perspectives*, 9, 249-274.
- Walker, I., & Pettigrew, T.F. (1984). Relative deprivation theory: An overview and conceptual critique. *British Journal of Social Psychology*, 23(4), 249-274.
- Windmueller, S. (2005). Assessing the American Jewish institutional response to global anti-semitism. *Jewish Political Studies Review*, 17(3-4), 81-95.
- Wollebaek, D., & Selle, P. (2003). Participation and social capital formation: Norway in a comparative perspective. *Scandinavian Political Studies*, 26, 67-91.
- Zuroff, E. (2005). Eastern Europe: Anti-semitism in the wake of Holocaust-related issues. *Jewish Political Studies Review*, 17(1-2), 63-79.

5. Bijlagen

Tabel 8.12. Ladingen en betrouwbaarheid van de schaal 'autonomiestreven' (N = 1540).

Items	Ladingen	Alpha
Ik doe in de eerste plaats mijn eigen zin. Wat de anderen daarvan denken, kan mij niet veel schelen	.726	.760
Ik doe mijn eigen zin en daarmee uit	.696	.768
Ik wil niet aan regels gebonden zijn	.719	.763
Zowel binnenshuis als buitenshuis trek ik me niets aan van de gebruiken en gewoontes in de samenleving	.739	.761
Ik wil zelf kunnen uitmaken wat mag en niet mag	.660	.776
Jezelf zijn betekent: geen rekening moeten houden met de samenleving	.698	.771
Eigenwaarde Verklaarde variantie Cronbach α	2.99 49.95%	.798

Tabel 8.13. Ladingen en betrouwbaarheid van de schaal 'negatief toekomstperspectief' (N = 1510).

Items	Ladingen	Alpha
Ik zie mijn toekomst vaak somber in	.786	.643
Het lijkt alsof ik in mijn leven geen doel heb	.773	.650
Mij lijkt de toekomst vaak hopeloos	.640	.708
Ik ben er zeker van dat mij een schitterende toekomst te wachten staat	-.642	.704
Ik kijk vol verwachting uit naar de toekomst	-.619	.711
Eigenwaarde Verklaarde variantie Cronbach α	2.42 48.42%	.731

Tabel 8.14. Ladingen en betrouwbaarheid van de schaal 'onveiligheidsgevoelens' (N = 1507).

Items	Ladingen	Alpha
De laatste jaren zijn de straten onveiliger geworden	.770	.777
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	.760	.778
Uit angst dat er mij iets overkomt, durf ik 's avonds niet meer alleen op straat te komen	.746	.775
Uit angst om overvallen te worden, durf ik niet in bepaalde wijken te komen	.733	.778
De politie is niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	.564	.806
Het is vandaag de dag te onveilig om kinderen alleen op straat te laten	.604	.801
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	.635	.796
's Avonds en 's nachts durf ik niet alleen thuis te blijven	.437	.818
Eigenwaarde	3.54	
Verklaarde variantie	44.29%	
Cronbach α		.813

Tabel 8.15. Uitspraken, schaalwaarden en betrouwbaarheid voor het meten van xenofobie of algemeen etnisch vooroordeel (N = 1636).

Items	Ladingen	Alpha
Migranten komen hier profiteren van de uitkeringen	.780	.838
België kan beter geen asielzoekers toelaten	.756	.842
In sommige buurten doet de overheid te veel voor de migranten en te weinig voor de Belgen die er wonen	.764	.841
Ik vind dat we veel kunnen bijleren van mensen uit andere culturen	-.784	.839
Vreemdelingen nemen ons werk af	.737	.844
De aanwezigheid van verschillende culturen verrijkt onze samenleving	-.637	.856
Ik ben een racist		
Als we een leefbare samenleving willen opbouwen, moeten verschillende culturen elkaar respecteren	-.590	.861
Vreemdelingen dragen bij tot de welvaart van ons land	-.661	.853
Eigenwaarde	4.11	
Verklaarde variantie	51.42%	
Cronbach α		.864

